

պատկանում էր Տարսային Օրբելեանի որդի Զալալին, որից նրա եղբայր Ստեփանոս եպիսկոպոս պատմաբանը գնեց 22 000 դրամի և ընծայեց Նորափանք վանքին 1298 ժրջական թուին:

Այժմ այս հողերը պատկանում են թուրք Վեքիլուլներին, որ բնակում են նոյն այս գիւղում:

ՀԱՐԱՒԱՅԻՆ ՎԱՅՈՑ-ԶՈՐ

Դիմուշխանէի ճոր.—Արփաշայի ձախակողմեան առաջին վտակը Դիմուշխանէի-չայն է, որ Թերփ-վտակի հետ միանալով Թարփ-չայ անունով թափում է Արփաշայի մէջ Զայքենա-գիւղի մօտ: Դիմուշխանէի վտակի վրայ, Ղըսըր-գաղ լեռան լանջին, գետեղուած է Դիմուշխանէ թրքաբնակ գիւղը, որ թէպէտ շատ գեղեցիկ տեսք ունի, սակայն ոչ մի, փոքր է շատէ յարմարութեամբ առնու կամ սննտակ չունի: Այստեղ ևս կայ հայկական եկեղեցու մի աւերակ և արեւելեան բլրի վրայ մի գերեզմանատուն, ուր կայ մի խաչքար 1309 թուականից:

Դիւղի բնակիչները բոլորն էլ թուրքեր են, 27 տուն, 107 ար. 99 իգ. իմիասին՝ 116 հոգի:

Դիւղից երեք վերստ հեռու գտնւում է Դիմիւշխանէի արծաթանաքը նոյն Ղըսըր-գաղ լեռան մէջ:

Թերփ-վտակի և արա ճիւղերի վրայ տեղաւորուած են երեք փոքրիկ, թրքաբնակ գիւղեր՝ Թերփ, Լէյլիղաշան և Բէշպէկ կամ Բէօշպանկ: Սրանցից Թերփը, որ հին Դերքը պիտի լինի տեղաւորուած է ձորակի մէջ, մի տափարակ տեղում և զարգարւում է ծառերով: Դիւղի մէջ հոսում է մի աղբիւր, որի վրայ բերել գրել են մի խոյանե գերեզմանաքար, 1334 ժրկ. թուականի տապանագրով: Այսպիսի մի գերեզմանաքար էլ մի քիչ հեռուն է կանգնեցրած: Դիւղի ներքին մասում կայ մի աւեր եկեղեցի և մի գերեզմանատուն, ուր կան ԺԳ—ԺԷ. դարերի տապանագիրքներ:

Բնակիչներ թուրքեր են, 45 տուն, 197 ար. 194 իգ. իմիասին՝ 391 հոգի:

Լէյլիղաշանում նոյնպէս կան հին աւերակներ, գերեզմանաքարեր, ձիթանք, բայց առանձին ուշադրութեան արժանի չեն: Այստեղ վերջերս քացի են յիսունի չափ հին հանքային հորեր, սակայն հանքային նոր չերա չեն գտել: Դիւղի անունը յառաջացել է այն հանգամանքից, որ Զուլեյի մի թուրք այստեղից Լէյլի անունով մի աղջիկ է փախցրել:

Բնակիչները թուրքեր են, Թերփից գաղթած՝ ընդամենը 35 տուն, 169 ար. 180 իգ. իմիասին՝ 349 հոգի:

Քուչալէկ կամ Քէօշալանգը, որ հաւանորէն Օրբելեանի յիշած Քաշիմարգ գիւղը պիտի լինի, հիանալի է իւր գիրքով, սակայն կեղտոտ է և զուրկ որևէ վայելուչ շինութիւնից: Այստեղ ևս եղել է հայկական մի հին եկեղեցի, որ այժմեան թուրք բնակիչները բանգել են և քարերը գործածել իրենց տների շինութեան վրայ:

Բնակիչները Չալքեանտից գաղթած թուրքեր են, 54 տուն, 236 ար. 208 իգ. իմիասին՝ 444 հոգի:

Այս գիւղի մօտ են Թարփի, Դեմուրշիլար և Չրախլու Քրքարնակ փոքրիկ գիւղերը, որոնց մէջ միակ ուշադրաւ բանը մի երկու հին գերեզմանաքար է և ուրիշ ոչինչ: Թարփի բնակիչները 27 տուն են, 137 ար. 118 իգ. իմիասին՝ 255 հոգի, Դեմուրշիլարինը՝ 17 տուն, 65 ար. 60 իգ. իմիասին 125 հոգի, իսկ Չրախլուինը՝ 8 տուն, 28 ար. 24 իգ. իմիասին՝ 52 հոգի:

Հուլի կամ Չայ-քենտի ձոր.—Սրա միջով հոսում է Հուլ կամ Չայ-քենտի—վտակը, որ սկիզբն է առնում Բիչալ-գաղ լեռից (10278) բլրաոյ բազմաթիւ աղբիւրներից և ընդունելով Ս'աւրաթուզի կամ Զիլիսա-քուլախ փոքրիկ առուակը՝ թափում է Արփայայի մէջ Չալքենտ գետի մօտ: Այս ձորի միակ գիւղն է Հուլը, որ Օրբելեանի ցուցակի մէջ յիշուած Աջոդցը պիտի լինի: Գիւղը շատ գեղեցիկ տեսք ունի, փռուած է առուակի ափին, փոքրիկ տափարակի վրայ: Հարաւային կողմում ձգտւող Դայարասի լեռները ծածկուած են ծառերով, տեղ տեղ էլ մերկ են և ապառաժոտ: Այսպիսի մի տեղում, գիւղի հանդէպ, կան չորս անմասիկի քարայրներ: Գիւղի արևելեան կողմում, սարալանջին, կանգնած է սրբատաշ, բաւական մեծ եկեղեցու չորս պատերը, առանց ձեղունի: Սրա արևմտեան դռան կողքին գրուած է Մի-նեցաւ եկղցս Թվին ՌՃՄԲ (1152—1703) թէպէտ այսքան ուշ, սակայն սեղանի մէջ կայ մի գերեզմանաքար 2Խ (940—1491) թուականից, հետևապէս և՛ գիւղը շատ աւելի հին է: Եկեղեցուց փոքր ինչ բարձր, լեռան լանջին փռուած է մի ընդարձակ գերեզմանատուն, որի տապանաքարերից շատերն արդէն սաւրուած են և շինութեան համար գործածուած: Տապանաքարերից շատերը ԺԷ և ԺԸ, դարերի թուականն են կրում: Գիւղի մէջ նոր սկսել են շինել միջանի կանոնաւոր սենեակներ, միւսները կիսադեղնափոր գլխատներ են: Բնակիչները բոլորն էլ թուրքեր են, 116 տուն, 620 ար. 591 իգ. իմիասին՝ 1211 հոգի: Պարտպում են

երկրագործութեամբ և անասնապահութեամբ, կանայք շատ լատ կապերաներ և բակեղաթներ են գործում: Ջնայելով որ բաւական մեծ գին է, այնուամենայնիւ ոչ մի խանութ չկայ¹⁾:

Ջուլից 3—4 վերստ հեռու գէպի հարաւ՝ Ղայարասի լեռն աղառածոս և ուղղահայեաց կատարներով ձգւում է և միանգամայն անմաշկէլի դառնում: Ահա մի այսպիսի տեղում մի շատ նեղ կածան բարձրացնում է մինչև աղառածի գրեթէ դազաթը, ուր կան միմեանց կից երկու անագին քարայրեր, առջևից պատ քաշած: Սրանցից մինի մէջ կայ մի անագին, 3 արշին երկարութեան, 2 արշ. լայնութեան և մի արշին հաստութեան կարմիր գերեզմանաքար, վերան մի մեծ և հասարակ խաչ քաշած: Միւսի դռան ճակատին փորագրուած է. Ըս. Ած. ողորմեա մեռ... քարի մարտիրոսաց: Այս քարայրների հանդէպ, մօտ 100 սաժէն հեռու բարձրանում է մի ժայռապատ ցից դազաթ, որի մասին թուրք ասաջնորդս ասում էր, թէ ժամանակով ամրոց է եղած, թէպէտ և ոչ մի հետք չէր երևում, և ոչ մի հնարաւորութիւն չկար դազաթը բարձրանալու: Ջուլից մօտ 2 վերստ գէպի արևելահիւսիս, երկու փոքրիկ առուակների միջովայրում, տեղաւորուած է Մարաթուզ գիւղը, որ հաւանօրէն Օրբելեանի յիշած Մայրաղուրց կամ Մայրաղուրսը պիտի լինի: Այստեղ կայ մի կիսաւեր եկեղեցի, որի արևելեան լուսամտի վերև քանդակուած է մի կանգնած արծիւ և մի ցլան գլուխ: Եկեղեցու տաշ բոլորում է մի յորդ աղբիւր, որ անցնում է եկեղեցու միջից: Գիւղի հիւսիսային կողմում բանձրացող բլրի վրայ կան միքանի կապոյտ տապանաքարեր, բաւական հետաքրքիր քանդակներով: Սրանց մօտ ընկած են ձիթանաքի երկու քար: Գիւղի արևելեան կողմում, մի ժայռի ստորոտում, հնումը մի կողմից միայն պատ քաշելով կազմած են եղել մի մեծ ջրամբար, որ այժմ նոյնպէս կիսաւեր է: Ինչպիսիքները թուրքեր են, 29 տուն, 120 ար. 118 իգ. իմիասին՝ 238 հոգի:

Ախտայի ծոր.—Ջուլի ձորին գրեթէ զուգահեռական ձգւում է Ախտայի ձորը, որի միջով հոսում է համանուն վտակը, սկիզբն անելով Քեշալ-դաղ և Քիւքի-դաղ լեռներից: Այս ձորը ևս շատ զեղեցիկ տեսք ունի, ինքնատիւ են, մանաւանդ, Ղայարասի լեռ-

¹⁾ Չեմ կարողանում մոռանալ, որ այս գիւղում եղած միջոցիս՝ ինձ զարթեցրեց մի թուրքի աղիողորմ լացը. խեղճի ցաւած ատամը հարկանը անագին ունելիով քաշելիս այնպէս էր ձգել, որ ծնօտը անդահան էր եղել: Երբ ինձնից ևս օգնութիւն չգտաւ, բարեկամները տարան նրան Ախտա գիւղը սափրելի մօտ:

ներէ մերկ և ժայռապատ, երբեմն կապուտակ, երբեմն կարմրաւոյն գազաթնորի շարքը: Զորի ամենահարաւային մասը գեղեցիկ ձմերանոց է, իսկ նրանից վերն՝ Եազ-իւրդի գազաթը՝ հիտնալի ամառանոց: Զորի ամենահարաւային մասում, Եազ-իւրդ և Ղայա-րասի լեռներէ գոգաւորութեան մէջ գրուած է Դեմաքուտ գիւղը, որ Օրբելեանի յիշած Սապոյտը պիտի լինի: Գիւղը զարգարուած է ծառերով և տներէ առաջ կան բանջարանոցներ: Հայկական եկեղեցու միայն հիմնապատերն են մնացել, շուրջն էլ մի երկու գերեզման:

Գիւղի հիւսիսային կողմում, դարձեալ նոյն, Ղայարասի և Եազ-իւրդ լեռներէ միացմամբ կազմուած մի փոքրիկ հովտում կայ մի անսխն, փոքրիկ, կիսաւեր եկեղեցի, մօտը միջանի կարմիր, գեղեցկաքանդակ խաչարձաններ, ԺԳ. դարից, ինչպէս նաև մի շմաւարձան, բարձր և բարակ, որոյ երկայնութիւնն երեսուն քայլ և ի ծայր նորին պատկեր Տիրամօր ի գրկի ունելով զՓրկիչն աշխարհիս ¹⁾, բայց փստոս որ Մէս գիւղի քահանան կարծելով թէ սրա տակ գանձ կայ թաղուած, եկել՝ տապալել ու կոտորատել է այս հիւանալի կոթողը: Հանգիպակաց ժայռի կրծքին քանդակուած են բաւականաչափ, մեծ և փոքր խաչեր: Մի քիչ ներքե, մի բլրակի գազաթին, կան բաւական գերեզմանաքարեր: Զորը գեղեցիկ տեսք ունի: միջովը անցնում է մի փոքրիկ առուակ:

Գեարուտի բնակիչները Ղարաշորլի թուրքեր են, որոնց հին սերնդի ժայրենի լեզուն քրդերէնն է, սակայն նոր սերունդը միայն Ատրպատականի թուրքերէնը գիտէ, չափազանց անկիրթ, գող և անպիտան ժողովուրդ են. ընդամենը՝ 25 տուն, 90 ար. 84 իգ. իմիասին՝ 174 հոգի:

Գեարուտից դէպի արևմուտք, ձորի արևմտեան բարձրութեան վրայ գրուած է Գեօմուր կամ Վերին Ախտա գիւղը, Հաւանա-կան է, որ սա հին Գոմքը լինի, որ աշխարհաբար Գոմեր է դառել և սրանից թուրքերը Գեօմուր են դարձրել: Գիւղը փռուած է Եազ-իւրդի լանջին, և նրա հանդէպ, ձորի արևելեան կողմում, Ղայա-րասի ժայռապատ, մերկ լեռները մի սքանչելի տեսարան են ընծայում: Եազ-իւրդի ամբողջ լանջը, ինչպէս և ձորը, պատած է հարուստ բուսականութեամբ: Այս բնական գեղեցկութեան մէջ մի ցաւալի հակադրութիւն են կազմում թուրք բնակիչների կիսա-գետնափոր, ողորմելի տները: Գիւղի մէջ կայ մի, բաւական ըն-

¹⁾ Զալալեան. նանապարհ. Բ. եր, 205. — Ճշտօրէն նկարա-գրելով վանքը հ. Զալալեան սխալմամբ տեղաւորել է նրան Վերին Ախտայում, մինչդեռ նա գտնուած է Գեարուտի մօտ:

գարձակ, բայց հասարակ եկեղեցի մի գտա՞նք, այժմ կիսաներ և անասնոց աղբով լի Գիւղի հանդէպ, ձորի անմիջապէս ափին, մի փոքրիկ հարթութեան վրայ կանգնած է մի խաչարձան և մի փոքրիկ, հրաշայի մատուռ, որ շինել են 1263 փրկչական թուին, Պոսշ իշխանի օրով, Խոյզանի որդիներ՝ Մխիթարը և Արեւիկը:

Քաչարձանը մի սաժէն բարձրութիւն ունի, կանգնած է մի արշին բարձրութեան պատուանդանի վրայ, և պատած է քարէ զեղեցկարանդակ շրջանակով, որի վերին մասում փորագրուած է. կազմեցաւ խաչս ի բարեխաւսութիւն Աւտարշային թոռան Խոյզանայ, իսկ շուրջը՝ ի թվ. Հ. ԶԺԲ բարեպաշտ իշխանութեան Պոսշոյ Մխիթար, Արեւիկ որդի Խոյզանայ կանգնեցաք խաչս եւ մատուռս. ի զիւն եկեղեցի իսկ չկար շինած զեկեղեցիս այս մեր շինեցաք մեր հալալ արդեամբք բազում աշխատութեամբ մեզ. եւ ամուսնոյն մերոյ, որք կարդաք յիշեցէք յաղալս:

Սոյն իմաստը պարունակող մի արձանագրութիւն էլ կայ խաչի ստորին մասում, պատուանդանի մօտ¹⁾ որի վրայ քանդակուած է մի ցուլ և մի շղթայակապ առիւծ:

Քաչարձանի արեւելահայեաց երեսին կից է մի փոքրիկ, կոփածոյ, սազաշէն մատուռ, մի դռնով: Մատուռի արեւելեան պատին քանդակուած է մի արծիւ, որ թևերը կիսով չափ տարածած, մագիլներով բռնել է մի խոյ: Աջ և ձախ վանդակներին մէջ կանգնած են մի մի աղանձի: Հիւսիսային պատին, միակ դռան վերեւ, զեղեցկաքանդակ խաչի շուրջը գրուած է. կազմեցաւ խաչս բարեխաւսութիւն Նղիսէ քահանային, որք պատարագէք յիշեցէք ի սուրբ պատարագս ձեր:

Հարաւային կողմում, խաչարձանի շրջանակի վրայ, քանդակուած է արեւդակնային ժամացոյց հայկական թուահամարներով: Մատուռի մէջ կայ մի փոքրիկ բեմ և մի կտարած վէժ քար: Մի մի փոքրիկ պատուհաններ էլ բացւում են երեք պատերի մէջ: Այս մատրան շուրջը կան բաւականաչափ զերեզմանաքարեր²⁾:

Գեօմուրի կամ Վերին Ախտայի բնակիչները թուրքեր են, 47 առն, 184 իգ. 176 ար. իմիսսին 360 հոգի:

Գեօմուրից մի ձորակ ձգւում է դէպի արևմուտք, ուր կայ մի յորդ աղբիւր, մօտը մի խաչքար հետեւեալ արձանագրութեամբ.

¹⁾ Տես արձանագրութիւնների մօտում:

²⁾ Եւր Սիլանի Սիսակաթի մէջ այս մատուռը և խաչարձանը իրենց արձանագրութիւններով երկու տեղում են նկարագրուած. մինը Գեօմուր (Գեօմուր) միւսը Վերին Ախտա գիւղում, մինչդեռ այդ երկու տեղւն էլ միեւնոյն զիւրն են պատկանում:

ի թվականն իս հայոց ՂԼԷ¹⁾ իշխանութեան Պապաքին եւ Ամիր Հասանայ, եւ Սարգիս եւ որդին իմ Պետրոս շինեցաք զաղբուրս եւ կանգնեցաք զխաչս... Զորք այս խաչքարի պատճառով կոչուած է խաչդարասի կամ խաչի-ծոր:

Դեռմուրից հիւսիս, Ախտա-չայի ափին, զետեղուած է Ներքին Ախտան, ուր կայ նոյնպէս մի կիսուեր, հասարակ եկեղեցի և միքանի գերեզմաններ: Բնակիչները թուրքեր են, 46 տուն, 206 ար. 197 իգ. իմիասին՝ 403 հոգի:

Մարտիրոսի ծոր.—Նազ-իւրդի կանաչազարդ լեռներին արեւելեան կողմից միանում է Քեչալ-զաղ լեռնաշղթայի Նոզար ճիւղը, կազմելով մի ձորակ, որի միջով հոսում է Նազ-իւրդից ու Քիւքի-զաղ լեռից սկիզբն առնող Մարտիրոսի գետակը: Սա անցնելով Փաշալուի միջով թափւում է Արփաչայը: Այս գետակի ձախ ափին, մի տափարակի վրայ փռուած է Մարտիրոս գիւղը, որի անցելուի մասին այսպէս է պատմում գիւղի Մխիթարի-աղբուրի մօտ կանգնած կարմիր, նորաքանդակ, 2 սառնիք բարձրութեան խաչարձանը:

Եւ Մխիթար որդի Դեղկայ հրամանաւ իշխանաց իշխանին Պոռոյ եւ որդւոյ իւրոյ Հասանայ շինեցի զգիւղս Մարտիրոս, եւ կանգնեցի զխաչս ի դուռն սուրբ վիպարանիս, ի քարեխաւսութիւն ինձ եւ ամուսնոյն իմոյ Մամիրին եւ որդւոյ իմոյ Թարիքշահին եւ դստերն իմոյ Ռուզուբանին: Կազմեցաւ ծնոսմբ Ենորհատրին ի թվին ՂԼԲ²⁾ որք ընթեռնուք յիշեցէք:

Ուրեմն գիւղը 600 տարուց աւելի է, որ շինուած է, ուստի և ունի իւր շրջակայքում հինգ ընդարձակ գերեզմանատներ: Այս խաչարձանից փոքր ինչ հեռու բարձրանում է գիւղական եկեղեցին, գմբէթաւոր զանգակատնով, որ կառուցուած է հին եկեղեցու հիմնապատերի վրայ: Դիւղի մէջ կան բաւականաչափ զեղեցիկ շինութիւններ, որոնց առաջ տարածւում են փոքրիկ պարտէզներ: Բնակիչները Սալմաստի ենդիլայ, Փարալիկ և Սաւրի գիւղերից են, միքանիսն էլ Խոյից, Աղբակից և Վանից: Դիւղի կլիման ցուրտ լինելու պատճառով բնակիչները պարապում են միայն անասնապահութեամբ, երկրագործութեամբ և մեղուապահութեամբ, ցանում են նաև մեծ քանակութեամբ կարտոֆիլ: Ընդամենը 125 տուն են, 681 ար. 638 իգ. իմիասին՝ 1319 հոգի: Ընդհանրապէս առողջ, յաղթանազամ և քաջ մարդիկ են, մասամբ և՛ օդի սիրող:

¹⁾ 1268 Փրէլուկան թուին: ²⁾ Փրէլուկան 1283 թուին:

Դիւղում կայ մի մանրուճքի և մի ճոթեղէնի խանութ, 11 ջրա-
ղաց և 2 ձիթահանք:

Մարտիրոս դիւղից երկու վերստ արեւելահարաւ, գետակի աջ
ափին, կան երկու վիմափոր եկեղեցիներ: Մընք փորում են
նգար լերան այն մասում, որ բաղկացած է կրախառն աւազա-
քարից: Դրսից երեւում է մի բոլորակ պատուհան լերան լանջին
և մի փոքրիկ քարայր՝ ոտորոտում: Այս քարայրից մի դուռն
տանում է մի փոքրիկ դաւիթ և ապա տանն արշինաչափ քառան-
կիւնի մի եկեղեցի, անսիւն: Զեղունը զմրէթաձև փորում է և մի
մի կլոր փոքրիկ պատուհանով լոյս աշխարհի հետ հաղորդակ-
ցուած: Ունի մի սեղան, նոյնպէս վիմափոր վէճքարով, առանց
խորանների: Արեւմտեան պատի մէջ ևս, դռան վերեւ բացւում է
մի փոքրիկ պատուհան: Պատերի վրայ փորում են մեծ և փոքր
խաչեր: Յատակում կան երեք շարք տապանաքարեր առանց տա-
պանաքրերի: Հարուային պատի մէջ բացուող մի դուռն տանում
է մի ուրիշ եկեղեցի, որ առաջինից փոքր է, 9 արշ. երկ. և 7 արշ.
լայնութեան: Մրա ձեղունը ևս զմրէթաձև է փորում, և պատե-
րին կից 4 սիւն ձևացրած: Ունի սեղան և երկու խորան: Արեւ-
մտեան պատի մէջ կայ մի դուռն ուղղակի դէպի դուրս, բայց
պատով ծածկուած է: Դռան վերեւ բացւում է մի լուսամուտ: Սե-
ղանի աջ կողմում կայ հետեւալ արձանազրութիւնը, որ համար-
ւում է այս եկեղեցիների միակ, պատմական աղբիւրը:

Կաման Աստուծոյ ի հայրապետութեան Յակոբայ եւ ի
քահանայապետութեան զաւարիս Տէր Սարգսի, եւ ի տէրու-
թեան իշխանաց իշխանին Պողոս եւ որդւոց նորին Պապա-
քայ եւ Հասանայ... եւ որդւոյ պարոն Ծաւոյ եւ մաւր նորին
Պարոն... Ըս Մատթէոս վարդապետ կանգնեցի... եւ կատա-
րեցի զեկեղեցիս ի քարեխաւսութիւն ինձ եւ Պետրոսի եւ
ծնողաց մերոց եւ պարոնաց մեր եւ ամենայն հաւատացելոց
որք մտանէք Աստուած ողորմի ասէք մեզ, եւ ծնզ եղիցի.
Թվին 215¹),

Այս Մատթէոս վարդապետի կանգնեցրած մի խաչարձանն
էլ այժմ գտնուում է այս եկեղեցուց արեւմուտք, գերեզմանատան մէջ:
Այս եկեղեցիների մօտ կայ նաև մի քարայր, մէջը մի փո-
րիկ բնո: Տեղացիները սրան ճգնաւորի տնդ են կոչում և աւան-
դում են, թէ մի ինչ որ ճգնաւոր է ճգնել այդտեղ: Այս վիմափոր
եկեղեցիների առջև, գետակի ձախ ափին, նկատելի են մի անբ.
եկեղեցի և տների հիմնապատեր, գետնի մէջ փորում հացահա-

¹) Փրկչական 1286 թուին:

տիկներ պահելու հորեր, երկու ջրագացի աւերակներ և այլն: Մարտիրոսի բնակիչները զաղթականներ լինելով, ոչ մի աւանդութիւն չունեն այս եկեղեցիների մասին, միայն կոչում են սրանց *ս. Աստուածածնի անունով և նրա տնին ուխտ գալիս այստեղ:*

Բոլոր հնութիւնները նկարագրած լինելու համար յիշեմ նաև որ մարտիրոսցիներն ունեն նաև *ս. Յովհաննէս անունով մի փոքրիկ մատուռ Եղ-խարզի ստորոտում, ուր միմեանց մօտ կանգնած երկու խաչքարերի մօտով անց են կենում ջերմոգները, առողջութիւն հայցելով:*

Մարտիրոսից զէպի հարաւ, մօտ եօթը վերստ հեռու, նոյն գետակի վրայ գրուած է Փաշալու գիւղը, որ հաւանօրէն Օրբելանի յիշած Փշօնք գիւղը պիտի լինի: Զորակը նեղ լինելով աները կուտակուած են միմեանց վրայ: Գիւղում կայ մի եկեղեցի և երկու ուխտատեղի *ս. Յակոբ և ս. Վարվառէ անունով:* Վերջինիս միմիայն կանայք են ուխտ գնում, առաւելապէս երեխաները ծաղիկ հանած միջոցին: Այստեղ է գտնուում շինական դատարանը և Փաշալուի հասարակութեան պետական միջոցեան գլխոցը: Բնակիչները զաղթականներ են Սալմաստի Առաջգիրան, Հաթուան, Սաւրի և Ղարաբաղ կոչուած գիւղերից. պարագում են երկրագործութեամբ, անասնապահութեամբ և մեղուապահութեամբ: Վերջերս սկսել են խաղողի այգիներ ձգել, չբաւականանալով պտղատու ծառերի պարտէզներով: Ընդամենը 77 տուն են, 460 ար. 424 իգ. իմրասին՝ 864 հոգի, ընդհանրապէս պճնասէր են և բարոյապէս փոքր ինչ ընկած: Փաշալուից մօտ 3 վերստ ներքե, նոյն ձորում գրուած է Ղարալար թրքաբնակ, աննշան գիւղը 19 տուն բնակչով, 50 ար. 42 իգ. իմրասին՝ 92 հոգի:

Մարտիրոսի ձորից մինչև Կնիշիկի ձորը չկայ ոչ մի նշանաւոր ձոր, ուր գետեղուած լինին միջանի գիւղեր, այլ փոքրիկ ձորակներ են, որոնց միջով հոսում են նրանց վերև, հարթութեան վրայ տեղաւորուած գիւղի աղբիւրների ջրից զոյացած առուակները: Այսպէս՝ Փաշալուից զէպի արեւմտահիւսիս փոքրիկ հարթութեան վրայ գետեղուած է Փոր կամ հին Բոր գիւղը: Այստեղ հայկական պատմական շրջանից ոչ մի նշանաւոր հնութիւն չկայ, միայն կան բրոնզի դարից գերեզմաններ, որոնցից մինի մէջ գտնուեց մի բաւական գեղեցիկ դաշոյն և մի քանի ապարանջաններ: Գիւղում կան բաւական գեղեցիկ տներ, մի ուղիղ, լայն փողոց զարգարուած ծառերով և մի եկեղեցի, որի տափարակ կտրան վերայ փորեցի խաչագողները թիթեղեայ կեղծ գմբէթ են բարձրացրել, որպէսզի զրսից գեղեցիկ երևայ, մինչդեռ ներսից

շատ ողորմելի է: Բնակիչները Սալմաստի Սաւրի գիւղից են, և այստեղ էլ, մանաւանդ առաջները, մեծ մասամբ խաչագողութեամբ են պարապում, անապարհորդելով Ռուսաստան: Այժմ մասամբ թողել են այդ և պարապում են առետրով, Ռոստովում, Արմաւրում և այլ տեղեր խանութներ բաց անելով: Դիւղում տղամարդիք շատ քիչ կան, մանաւանդ ձմեռը, և կանայք չափազանց ընտելացած են ինքնուրոյն կեանքին: Ընդամենը 75 տուն են, 395 ար. 265 իգ. իմիասին 660 հոգի:

Փոքից զէպի արեւմուտք, հարաւից հիւսիս ձգւում են երկու խոր ձորեր, որոնցից յետոյ, հարթութեան վրայ փռուած է Ալզուտակ գիւղը: Սա ևս բաւական զեղեցիկ տեսք, մեղմ կլիմայ, մաքուր օդ և սառնորակ աղբիւրներ ունի: Դիւղում կայ մի հասարակ, մեծ եկեղեցի, որ վերանորոգուած է 1655 թուին Յակոբ կաթողիկոսի ժամանակ և մի, նոյնպէս հասարակ, մատուռ մի երկու խաչքարով: Դիւղի հարաւային կողմում ցցուած մի լեռան գագաթին էլ նկատելի են մի ամբողջ հեաքեր և մի կիսաւեր մատուռ: Աւանդութիւնն ասում է, թէ մի հայ իշխան իւր ժողովրդով եկել աղաստանել է այս բերդում մի արինարբու թըշնամուց և այսպիսով ազատ է մնացել նրա ստրկական լծից: Թշնամին հեռանալուց յետոյ նա իջել է լեռից և նրա ստորոտում հիմնել այժմեան գիւղը և ի յիշատակ այդ ազատութեան Ազատ կամ Ազատակ կոչել: Վերջին ժամանակներս էլ այդ բերդը ազատել է ազատակցիներին մի ուրիշ բռնաւորից—գարալագեազցի Շիրին սուլթանից, որ 1855 թ. ռուս-թրքական պատերազմի ժամանակ ապստամբեց ռուսաց կառավարութեան դէմ և ցանկացաւ կոտորել Դարալագեազի հայերին:

Բնակիչները Սալմաստի Սաւրի և Սարամէր գիւղից են, 7—8 տուն էլ մշեցիներ, նոյն ժամանակներում գաղթած: Ընդամենը 110 տուն, 462 ար. 457 իգ. իմիասին՝ 919 հոգի: Առաւելապէս պարապում են երկրագործութեամբ և անասնապահութեամբ: Առաջները սրանք ևս պարապում էին խաչագողութեամբ, սակայն այժմ կամ առետուր են անում Ռուսաստանում, կամ բանւորութիւն և կամ ուղղակի մուրացկանութիւն, որովհետեւ այժմ այլևս նրանց հաւատացողներ չկան: Գաղթականութեան որպէս անմիջական հետեանք՝ գիւղը վարակուած է վեներական տխտիքով և բարոյականութիւնն էլ մասամբ ընկած է. թէ զգեստի, թէ նիսառ կացի և թէ լեզուի մէջ տիրում է բազմազանութիւն, խառնուրդ: Ազատակից զէպի հիւսիս, մի ուրիշ առուակի վրայ գտնուած է Ղաքախլու թրքաբնակ, աննշան գիւղը 33 տուն բնակչով, 143 ար. 124 իգ. իմիասին՝ 267 հոգի:

Սրանից էլ դէպի արեւմուտք Զէյթա կամ Չոփմաշումախ գիւղը 26 տուն թուրք բնակչով, 195 ար. 157 իգ. խմբասին՝ 353 հոգի:

Նորքան աննշան է նաև սրա մօտ, մի փոքր ինչ արեւմտահիւսիս գտնուող Ղուրբան-քենասրլան գիւղը, որի մօտ, մի բլրակի վրայ կայ մի աւերակ եկեղեցի: Բնակիչները թուրքեր են, 20 տուն, 180 ար. 148 իգ. խմբասին՝ 328 հոգի:

Ղուրբան-քենասրլանից արեւմուտք ևս ձգւում է մի ուրիշ խոր և նեղ ձոր, մասամբ բնկուղնիներով պատած, որի պատնառով և կոչւում է Ղուզլու-դարա, այսինքն Հնկուզաճոր: Սրա միջով հոսում է Ղուրդուլաղի գետակը, որի հետ խառնւում է Գոսի-Ղուր հանքային ջուրը: Ձորի բարձրում կանգնած է Ղուրդուլաղ սրածայր սարը, որ այսպէս է կոչւում, որովհետեւ նրա վրայ ցցուած են երկու, իբր գայլի ականջի նմանութիւն ունեցող քառաթալոյր: Սարի լանջին փռուած է Ղուրդ-դուլաղ թրքաբնակ գիւղը, 45 տուն բնակչով, 322 ար. 225 իգ. խմբասին՝ 547 հոգի: Այստեղ նշանաւոր են երկու քարէ աւազաններ, որոնց մէջ թափւում է հին ժամանակներում խողովակներով բերուած աղբիւրի ջուրը: Գիւղի հարաւային կողմում, փոքր ինչ հեռու, կայ մի գիւղատեղի, երկու աւերակ եկեղեցիներով, որոնցից մինի վրայի արձանազրութիւնը ցոյց է տալիս, որ այդ տեղում կանգնած գիւղի անունը Ժուկրուկ կամ Ժկրիկ է եղել և եկեղեցին էլ 1740 թ. է շինուել: Փոքր ինչ էլ հարաւ նկատելի են մի բերդի աւերակներ, որ այժմ յայտնի են Վարդաբլուր անունով: Հաւանական է, որ սա հին Բերդիմայր մեծ գիւղը լինի:

Այստեղից արեւմտահիւսիս՝ գտնւում է Մնկիջան: Սա հաւանօրէն նախկին Նորիք գիւղն է, տեղաւորուած Տաշխաշ լեռան լանջին: Հողը անջրտի է և զուրկ այգիներից: Ունի մի հասարակ եկեղեցի և մի մատուռ գիւղի ներքեւում: Բնակիչները Սալմաստից գաղթականներ են, 50 տուն, 326 ար. 257 իգ. խմբասին՝ 583 հոգի: Մեծ մասամբ պանդխտում են դանազան քաղաքներ՝ աշխատելու:

Սրանից էլ հիւսիս՝ կայ մի փոքրիկ, աննշան գիւղ, 4 տուն թուրք բնակչով, որ կոչւում է Շորջա:

Մնիշիկի ճոր.—ԺԲ և ԺԳ. դարերում այս ձորը կոչուել է Գինէշիկաճոր ¹⁾ կամ Թմաճոր ²⁾ և ինչպէս երևում է բազմաթիւ գերեզմանատներից, բաւական խիտ բնակութիւն է ունեցել: Այստեղ

¹⁾ Նորադանքի ժամանակ վրայ Սմբատ իշխանի արձանազրութեան մէջ:

²⁾ Օրբելեան գտած. զ. 96,

կատարուած հնագիտական պեղումներն էլ ցոյց են տալիս, որ բրոնզի դարու մէջ է եղել և բաւական բարձր կուլտուրայի հասել: Զորը բաւական նեղ է և մեծ մասամբ ժայռապատ, մանաւանդ նրա մէջ մասը, որ միանում է Արփաշայի հովտին և որ կոչւում է Ուփի-Յոր: Այս մասում կան բաւականաչափ քարայրեր, ուր երբեմն աղաստանել են հայերը թուրքերի յարձակումներից: Զորի միջով հոսում է մի գետակ, որ յառաջանում է թէ այս և թէ սրա մօտ գտնուող Փայա-դարա ձորակում բլդխող սառնորակ աղբիւրներից¹⁾, Գետակը թէ Կնիշիկ գիւղի մօտ և թէ նրանից ներքե կազմում է միջանի հիւսալի ջրընկէցներ:

Զորի հիւսիսային մասում, ոչ անմիջապէս ափին, այլ փոքր ինչ բարձր, լեռների գոգաւորութեան մէջ դրւած է Կնիշիկ գիւղը: Սովորական փուռ ու մուռ և նեղ փողոցների երկու կողմում բարձրանում են քարաշէն, հասարակ տներ, առանց պարտէզների և կամ ծառերի: Գիւղի ներքեում ձգւած են պարտէզներ և տնկուած առանկապէս ուռնիներ: Գիւղում կայ մի հին, հասարակ եկեղեցի, իսկ գիւղից դուրս ինչը գերեզմանատուն, բաւական գեղեցիկ խաչքարերով: Առանկապէս հարաւ արևելեան մասում գտնւում են մեծ քանակութեամբ ծովային քարացած ժժմակներ: Ընակիչներից 10 տուն բնիկներ են, միւսները գաղթականներ: Հին Բայազէտից, Խոյից, Ալաշկերտից և Վանից: Ընդամենը 47 տուն, 291 ար. 269 իգ. իմիասին՝ 590 հոգի: Գիւղի կենը պատկանում է Զուացի Վերիլուներին, իսկ Ֆուսաճը՝ իրենց, գիւղացիներին:

Կնիշիկից մօտ վեց վերստ ներքե, գետի աջ ափին, մի փոքրիկ հարթութեան վրայ գտնւում է Մորավանք հռչակաւոր մինաստանը: պաշտպանուած ժայռապատ բնական ամրութիւններով: 2)

Սրա հանդէպ, գետակի ձախ ափին, Մարդաղ լեռան լանջին փռւած է Ամաղու փոքրիկ, թրքարնակ գիւղը, ուր այժմ գտնւում է մի կիսանք, հասարակ եկեղեցի և գիւղից դուրս՝ մի հին գերեզմանատուն: Գիւղը պատկանում է երևանցի նոյնազարեանին: Ընակիչները բոլորն էլ թուրքեր են, որովհետև միջանի տուն հայերը նեղուելով թուրքերից՝ գաղթել են ուրիշ գիւղեր: Ընդամենը 38 տուն են, 179 ար. 162 իգ. իմիասին՝ 341 հոգի:

¹⁾ Այս աղբիւրներից առանձին յիշատակութեան արժանի է Ջօթանաւաղբիւրը, որ բնակւում է Փայա-դարայում մի մեծ սառակալներից գտնուած քարայրի միջից: Այժմ սառակալէն թուրքերը, ժառանգ և հայեր, ուրիշ են զախայտանգ՝ տարբ համարելով թէ աղբիւրը և թէ քարայրը:

²⁾ Մանրաման նկարագրութիւնը տես Նշանաւոր վանքերի մասում: